

מתן על הפרק

התכנית השש-שנתית המקוונת
ללימוד שבועי של נביאים וכתובים

משלי-טו

הקדמה:

האוסף השני בספר משלי (י, א - כב, טז) זהו האוסף המרכזי והגדול ביותר בספר והוא מיוחס לשלמה: "משלי שלמה". ברובו המכריע הוא מכיל פתגמים, ואילו העצות מעטות מאוד. מספר הפסוקים בפרקים אלו הוא 375 כמספר שלמה בגימטרייה. כמעט כל הפתגמים בפרקים י-טו בנויים, בתקבולת ניגודית; בעוד בפרקים הבאים שלטת התקבולת הנרדפת או המשלימה.

מאפייני ספרות החכמה

1. כידוע, ספר משלי הוא חלק מהספרים המכונים "ספרות החכמה". הספרים הנוספים בקטגוריה זו הם איוב וקהלת. אליהם מצטרפים כמה כתובים נוספים, במיוחד מזמורי חכמה בתהילים. בשונה מן החלוקה לתורה, ונביאים ספרות החכמה איננה מאופיינת במקרא עצמו כסוגה בפני עצמה. עם זאת, ישנם מאפיינים מובהקים לספרות החכמה. כדי לעמוד על ייחודה של ספרות החכמה השוו את ישעיהו א, י-יז למשלי פרקים י-יא תוך התייחסות לנקודות הבאות:

- א. מה מקור הסמכות של כל אחד מן הספרים?
- ב. למי פונה ספרות החכמה?
- ג. מה נעדר ממנה?

2. כדי להבין מהי ספרות חכמה ומהם מאפייניה, יש להבין שישנו שורש אחד משותף ומהותי לכל ספרות החכמה, שורש שהוא הבסיס להגדרת ייחודה והוא - הנחת החוקיות. וכך כותב **פרופ' י' הופמן**:

כולה סבה על ציר מרכזי אחד: החוקיות בעולם, חוקיות בתחומי היקום, החי, הצומח, החברה, האדם וא-לוהיו... הטענה שהעולם אינו חידה ללא פתרון, אלא יש בו חוקיות שניתן לגלותה בעזרת החכמה, היא הכוח המניע את ספרות החכמה... החיפוש אחר חוקיות הוא צורך אנושי בסיסי ביותר. חשוב לאדם לחוש שאין הוא תועה בערפל החיים, אלא יכול לנווט את דרכו לפי חוקים שהוא מכיר.

הנחת החוקיות מוצאה בהכרה שיש סדר עולם, סדר עולם משמעו לפי **הגדרתו של פוקס**:

הנחת חוק אוניברסאלי השולט כאוטומיזם מאקרוקוסמוס ובמיקרוקוסמוס, המקנה לכל תופעות היקום תבנית קבועה והמקיף את התחומים של יסודות הטבע, של המוסר האנושי, של החברה ושל הפולחן. מושג זה מהווה את ההנחה היסודית של החכמה במצרים, ומשם עבר לחכמה הישראלית. סדר העולם מקיף את ספירת הטבע, ספירת הפרט והספירה החברתית. בספירת הטבע סדר העולם מתגלה בקביעות התופעות, בנצחיותן ובאי השתנותן, בספירת

ניהול וכתביבה: ד"ר נאוה כהן • ריכוז: אילנה חדד

© כל הזכויות שמורות. מתן על הפרק. מתן ירושלים • טל': 02-5944555

מתן ורחמי

מכון תורני לנשים ע"ש שרה בת יצחק יעקב רעננערט
The Sadie Rennett Women's Institute for Torah Studies

הפרט הוא מתגלה במערכת של סיבה ותוצאה ובמערכת של מוסר וגמולו ובספירה החברתית הוא מתבטא במערכת ההיררכית שנתפסת כמערכת על היסטורית שבראשה עומד המלך. כל עקרונות החכמה ותורותיה מושתתים על הנחת יסוד זו. העובדה שיש סדר עולם חוקי ובלתי משתנה גוזרת שהקשרים בין תופעות בטבע, בחיי הפרט ובחברה אינם משתנים לפי הזמן והמקום וכך פעולה א' מביאה תוצאה א' בכל זמן ובכל מקום. הכרה זו מובילה לתפיסה שהעולם אינו חידה ללא פתרון, יש בו חוקיות. את החוקיות השלטת בעולם אפשר לגלות באמצעות החכמה.

רפרפו בפרקים י-כב ומצאו פתגמים שמציגים חוקיות בתחומי החי, הצומח, החברה והאדם.

3. כיוון שכל מה שקורה הוא תוצאה של פעולה קודמת, הדרך לחשיפתה היא באמצעות הקשבה למסורת הדורות מצד אחד ותצפיות והסקת מסקנות מצד שני. באמצעות שתי דרכים אלה ניתן לנסח הוראות וכללי חכמה שיסייעו לאדם ליצור התאמה בין התנהגותו לבין סדר העולם. וכך הוא יוכל להשיג 'יתרון' במהלך חייו. ההנחה הבסיסית של החכמה הייתה שמי שמתאים את עצמו לחוקיות, מי שפועל בהתאמה לסדר העולם, יכול לזכות בגמול הנשגב: חיים ארוכים ומאושרים מתוך שפע גשמי, כבוד ושם טוב ומי שלא מתאים את עצמו לחוקיות - דרכו לא תצלח. מהי הדרך לקנות חכמה? רפרפו במשלים בקובץ השני ומצאו הוכחות לשתי הקביעות שלעיל.

4. כיצד ההבנה, שבשורשה של ספרות החכמה עומדת הטענה לחוקיות, מסבירה את המאפיינים הכול כך שונים שישנם בינה ובין שאר ספרי המקרא שעליהם עמדתם בשאלה 1? עיינו גם בדבריו של **פרופ' הופמן**:
הטענה לחוקיות היא במהותה אוניברסאלית ומכלילה מכאן נובע גם האופי העל לאומי של ספרות החכמה, שלקחה הם מענייניו של הישראלי, המצרי, האדומי, הכנעני או הבבלי באותה מידה, שהרי מעצם בירור החוקיות הכוללת בעולם מוותר החכם על מאפיינים המפרידים בין חברות שונות וחותר להגיע למשותף להן.

המשלים וציבואם

בספרות החכמה במקרא ובמזרח הקדום מקובל להבחין בין שני סוגים מרכזיים של ספרות חכמה: ספרות החכמה הדידקטית וספרות החכמה העיונית. ספרות החכמה הדידקטית לובשת בדרך כלל צורה של פתגם קצר ושנון והיא כוללת פתגמים אמנותיים, הבנויים על דרך התקבולת השירית, כגון: "בְּן חֶקֶם יִשְׁמַח אָב וּבֶן כָּסִיל תּוֹגַת אָמוֹ" (משלי י, א). צורתו הטבעית של הפתגם היא החיווי הסתמי, האמירה, כדוגמת: "מִרְשָׁעִים יֵצֵא רָשָׁע" (שמ"א כד, ג), אך יש והוא מנוסח בצורת עצה: "אֵל יִתְהַלֵּל חֲגֵר כְּמַפְתָּח" (מל"א כ, יא). פתגמי החכמה הדידקטית מאפשרים לאדם ללמוד מניסיונם של אחרים, ומעניקים לו את הידע הדרוש לכלכל את מעשיו באופן כזה שלא יעמוד בסתירה לחוקיות. ידע, שיסייע לו להימנע מטעויות ויוביל אותו להצליח בדרכו. הסוגה הספרותית הזו מאפיינת את ספר משלי, ספר בן סירא ונפוצה מאד בכתבים השייכים להוראות החכמה המצריות.

5. גם בספרים ההיסטוריים ובדברי נבואה נמצאים משלים פזורים. עיינו למשל במשלים המופיעים במקורות הבאים:

'מִרְשָׁעִים יֵצֵא רָשָׁע' (שמ"א כד, ג)
'אֵל יִתְהַלֵּל חֲגֵר כְּמַפְתָּח' (מל"א כ, יא)
'עַל כֵּן הֵיטָה לְמַשָּׁל הַגִּם נְשֹׂאֵל בְּנִבְאִים' (שמ"א י, יב)
'מֶה לִתְבֹּן אֶת הַבֵּר' (ירמיהו כג, כח)

א. מה מאפיין את המשלים הללו מבחינת אורכם וצורתם? השוו את המשלים שהופיעו לעיל עם המשלים הבאים בספר משלי:

'בֶּן חֶקֶם יִשְׁמַח אָב וּבֶן כָּסִיל תּוֹגַת אָמוֹ' (י, א)
'עֶבֶד מִשְׁכִּיל יִמְשַׁל בְּבֵן מִבִּישׁ וּבְתוֹךְ אֲחִים יַחֲלַק בְּחֵלָה' (יז, ב)
'מִנְשִׁיב רָעָה תִּנְחַת טוֹבָה לֹא תִמִּישׁ תָּמוּשׁ רָעָה מִבֵּיתוֹ' (יז, ג)

ב. להבנת המבנה השונה של המשלים במשלי עיינו בדבריו של א' רופא:
 ההסבר הטבעי ביותר לתופעה זו יהיה לומר, שהמשפטים הקצרים, בעלי הצלע הבודדת, משקפים את השלב הראשון בתולדות הפתגם, כשנולד בקרב העם, ושימש בפי ההמון ובפי זקניו, ואילו הפתגמים המורכבים, בעלי שתי צלעות, הם העיבוד הספרותי של הפתגם, עיבוד שנעשה לפי הכללים של היצירה הפיוטית בתקופת המקרא, וקודם כול לפי הכללים של תקבולת הצלעות. המעברים יצאו מקרב המשכילים, חכמי החצר וחוגי הסופרים, והמורים בבתי הספר של הפקידות.

6. עיינו בפתגמים הבאים. פתגמים מקבילים שלהם צלע אחת משותפת ובדקו מהו המאמר הבסיסי ומהי המשמעות המוענקת לו מהצלעות שנוספות לו. האם לדעתכם הדוגמאות מבססות את טענתו של רופא?

טו, ח	זַבַּח רְשָׁעִים תּוֹעֵבַת ה' וּתְפִלַּת יְשָׁרִים רְצוּנוֹ.
כא, כז	זַבַּח רְשָׁעִים תּוֹעֵבָה אִף כִּי בְזִמָּה יִבְיָאֵנוּ.
י, טו	הוֹן עֲשִׂיר קִרְיַת עֲזָו מְחַתֶּת דָּלִים רִישָׁם. (עוֹנִיִּים שֶׁל הַדְּלִים גּוֹרֵם לָהֶם לִפְחַד תַּמִּיד)
יח, יא	הוֹן עֲשִׂיר קִרְיַת עֲזָו וַיִּכְחֹמָה נְשָׁגְבָה בְּמִשְׁפָּיתוֹ. (אֹצְרוֹ שֶׁל הָעֵשִׂיר הוּא לוֹ כַחֲמוּמָה גְבוּהָה)
טז, יב	תּוֹעֵבַת מְלָכִים עֲשׂוֹת רְשָׁע כִּי בַצֹּדֵקָה יִכּוֹן כֶּסֶף.
כה, ה	הֲגוֹ רְשָׁע לִפְנֵי מֶלֶךְ וַיִּכּוֹן בַּצֹּדֵק כֶּסֶף.
טו, יח	אִישׁ חֲמָה יִגְרֶה מְדוֹן וְאָרְךָ אַפְּיִם יִשְׁקִיט רִיב:
כט, כב	אִישׁ אִף יִגְרֶה מְדוֹן וּבַעַל חֲמָה רַב פִּשְׁע.
י, א	בֵּן חָכָם יִשְׂמַח אָב וַיִּבֶן כְּסִיל תּוֹגַת אָמוֹ.
טו, כ	בֵּן חָכָם יִשְׂמַח אָב וּכְסִיל אָדָם בּוֹזָה אָמוֹ.
י, ב	לֹא יוֹעִילוּ אוֹצְרוֹת רְשָׁע וּצְדָקָה תַּצִּיל מַמּוֹת.
יא, ד	לֹא יוֹעִיל הוֹן בְּיוֹם עֶבְרָה וּצְדָקָה תַּצִּיל מַמּוֹת.
י, ח	חָכָם לֵב יִקַּח מִצּוֹת וְאוֹיֵל שְׁפָתַיִם יִלְבֹּט.
י, י	קָרַח עֵינָיו יִתֵּן עֲצָבַת וְאוֹיֵל שְׁפָתַיִם יִלְבֹּט.
יא, יג	הוֹלֵךְ רְכִיל מְגַלֵּה סוּד וְנֶאֱמַן רוּחַ מְכַסֶּה דָּבָר.
כ, יט	גוֹלֵה סוּד הוֹלֵךְ רְכִיל וּלְפִתָּה שְׁפָתָיו לֹא תִתְעַרֵּב.
יב, יד	מִפְרֵי פִי אִישׁ יִשְׁבַּע טוֹב וְגִמּוּל יָדָיו אָדָם יֵשׁוּב וְיִשִּׁיב לוֹ.
יג, ב	מִפְרֵי פִי אִישׁ יֵאָכֵל טוֹב וְנִפְשׁ בְּגִדִים חֲמָס.
יח, כ	מִפְרֵי פִי אִישׁ תִּשְׁבַּע בְּטִנּוֹ תִבּוֹאֵת שְׁפָתָיו יִשְׁבַּע.
טו, לג	יִרְאֵת ה' מוֹסֵר חֲכָמָה וּלְפָנָיו כְּבוֹד עֲנוּה.
יח, יב	לְפָנָיו שֹׁבֵר יִגְבֶּה לֵב אִישׁ וּלְפָנָיו כְּבוֹד עֲנוּה.

כב, כח **אל תסג גבול עולם** אָשֶׁר עָשׂוּ אֲבוֹתֶיךָ.
כג, י **אל תסג גבול עולם** וּבְשָׂדֵי יְתוּמִים אַל תִּבְאֵ.

יג, ט **אור צדיקים ישמח ונר רשעים ידעך.**
כד, כ **כי לא תהיה אחרית לרע נר רשעים ידעך.**

7. פרפרו בפרקים י-כב ובדקו מהם הנושאים שבהם עוסקים המשלים. ניתן לראות שהמשלים בספר משלי מסודרים שלא על פי נושאים. ואכן, בספרות החכמה הדידקטית הפתגמים אינם ערוכים על פי קשר ענייני, אלא על פי אמות מידה סגנוניות, כגון מילות מפתח ו/או קשרים אסוציאטיביים, מדוע? עיינו בדבריו של **פרופ' הופמן**:
האופי האנתולוגי של ספר משלי הוא עדות לפעילות איסוף ענפה ורבת שנים של משלי חכמה, שהחלה ככל הנראה באיסוף של פתגמים בודדים ובצירופם לקבצים, שלא שונו בעיקרם עם עריכתם בספר. לפיכך אין לתמוה שנושאי המשלים חוזרים ונשנים בכמה קבצים ואף באותו קובץ ממש, ולפעמים חוזרים המשלים על עצמם בווריאציות קלות בלבד. האופי האנתולוגי של הספר גם מסביר מדוע אין המשלים סדורים על פי נושאים: משלים על חכם וכסיל, חרוץ ועצל, עשיר ועני, צדיק ורשע פזורים ברבים מן הקבצים. בתוך הקבצים עצמם אפשר לא אחת לאתר מקבץ של משלים בנושא אחד, אך גם אז הרצף הנושאי נקטע על ידי משלים בנושאים אחרים. לדוגמה בפרק י, הפותח את הקובץ 'משלי שלמה' שלושים ושניים פסוקים, וכמחציתם עוסקים מפורשות בצדיק וברשע, אולם פרישתם אינה יוצרת רצף הדוק מאוד בנושא זה. דוגמה נוספת: בפרק יד ארבעה עשר פסוקים מתוך שלושים וחמישה עניינים החכם והכסיל או האוויל, ואולם אף כאן הם לא רוכזו יחד, אלא פזורים לאורך כל הפרק. הרושם הוא אם כן שלא אחת הרצף מקרי או אסוציאטיבי, אף הדבר שונה מקובץ לקובץ.

8. מדוע בחר מסדר הספר רצף שאין בו סדר והיגיון ברורים? עיינו בדבריו של **פרופ' י' הופמן** ועמדו על שתי תוצאות הלוואי אשר משרתות את מגמת הספר:

תוצאה אחת היא בתחום האסתטיקה. ארגון המשלים בחטיבות שכל אחת מהן עוסקת בעניין אחד, הוא נאות מבחינה דידיקטית, אך יש בו מסכנת השעמום האורבת לכל חיבור שעניינו הטפה מסודרת. סידור דידיקטי שיטתי כזה הוא מאולץ, כפוי על המציאות, ואינו משקף את חיי היומיום. לעומת זאת גיוון בנושאים נותן לרצף המשלים צביון חיוני יותר וקרוב למציאות, ולפיכך הוא לא רק מעניין יותר, אלא גם משכנע יותר, בהציגו מעין תמונת עולם אמיתית. התוצאה האחרת היא בתחום הרעיוני: רצף לא מסודר לכאורה של כתובים בנושאים שונים מטשטש את ההבדלים שבין התחומים ובין הדמויות הסטראוטיפיות שהמשלים עוסקים בהם (צדיק - רשע ; חכם - כסיל ; חרוץ - עצל ; עשיר - עני).

למשלים המופיעים בספר יש מבנים מגוונים. במשלים רבים ההטפה באה לקבוע סולם עדיפויות ברור במקרים שבהם אדם עלול לטעות בשיקוליו. משלים אלה המכונים "פתגמי טוב..." מ" פותחים במבנה 'טוב + שם פעולה / שם עצם' למשל: "טוב נְשֶׁבֶת עַל פְּנֵי תַּגַּ מְאֵשֶׁת מְדוּנִים וְבֵית חֶבֶר" (כה, כד)

א. עיינו במשלים הבאים:

ז, א: טוֹב פֶּת חֶבֶרָה וְשִׁלְוָה בָּהּ מִבֵּית מְלֹא זְבָחֵי רִיב.
טו, טז: טוֹב מְעַט בִּירְאָת ה' מְאוּצָר רָב וּמְהוּמָה בּוֹ.
טו, יז: טוֹב אֶרְחַת יָרֵק וְאַהֲבָה שֵׁם מְשׁוֹר אָבוֹס וְשִׁנְאָה בּוֹ.
טז, ח: טוֹב מְעַט בְּצִדְקָה יִרְבַּ תְּבוֹאוֹת בְּלֹא מְשֻׁפֵּט.
טז, א: טוֹב רֵשׁ הוֹלֵךְ בְּתִמּוֹ מֵעֲקוֹשׁ שֹׁפֵטִיו וְהוּא כְּסִיל.

ב. זהו את הדגם במשלים הבאים.

יא, א: מאזני מרמה תועבת ה' ואבן שלמה רצונו.
יא, כ: תועבת ה' עקושי לב ורצונו תמימי דרך.
יב, כב: תועבת ה' שפתי שקר ועשי אמונה רצונו.
טו, ט תועבת ה' דרך רשע ומרדף צדקה יאהב.

ג. עיינו במשלים הבאים, מה הדגם הייחודי שלהם?

כה, טז: דבש מצאת אכל דרך פן תשבענו והקאתו.
כה, יז: הקר בגלגל מבית רעה פן ישבעה וישנא.
כז, א: אל תתהלל ביום מחר כי לא תדע מה ילד יום.